

АРХЕОЛОГИЧЕСКА КУЛТУРА ВАРНА И ЦИВИЛИЗАЦИЯ ВАРНА

Светлозар Попов

Abstract: Varna Archaeological culture is an undeniable fact.. Seeking the reasons for Neolithic revolution in the Balkans scientists noticed that her amazing start coincides with the beginning of the so-called. "Mini-glacial epoch (6200-5800 BC g.pr..) - The second and last pulse of the past ice age. The analysis of numerous archaeological artifacts testified that in the case of Varna and culture in the first place the phenomenon of Varna, ie a settlement system in lake and there are eight criteria of R. Breyduud. This means only one thing. That it is a civilization. So the word "civilization Varna is nothing fancy and no content.

Key words: archaeological culture varna, civilization

Археологическа култура Варна е неоспорим факт. Солидаризирам се напълно с мнението на тези, според които това е най-мощното и значимо археологическо откритие на ХХ в., тъй както откритията на египетската и на месопотамските култури бяха през ХІХ-ти в. Защото с него не само откриваме най-старото обработено злато в света и най-голямото златно съкровище от халколита, а защото благодарение на него представите ни за човешката цивилизация се връщат с цяло хилядолетие по-рано. И защото то ни помага да разкрием основите на цивилизацията, в която живеем и от която са произлезли останалите известни ни древни цивилизации. И следва да сме наясно, че археологическа култура Варна заема водещо място в системата както на общия Балкански енеолитен комплекс, така и на еволюционния процес на общочовешкото развитие. Затова и откриването ѝ променя коренно представите ни за света, както малко други археологически открития. А това определя нейната уникалност и истинската ѝ научна стойност на „праисторическата находка на века”. Справедливо нашата именита археоложка Мая Аврамова изказва негодуванието си от това, че блясъкът на златото на Варненското съкровище е затъмнил находките и резултатите от изследванията на много други неолитни и енеолитни обекти по нашите земи. Критиката ѝ обаче касае най-вече човешката природа, защото и в случая с Варненския некропол

наблюдаваме същия феномен – и тук златото е оставило на заден план неговата истинска научна стойност. А това означава само едно: вместо нашите археолози да се вайкат за недостатъците на човешката природа, нека да ги ползват за разкриване блясъка на истинското научно откритие. Тъй както сториха това техните колеги в Месопотамия и най-вече в Египет.

В действителност критиката на известната ни археоложка е насочена най-вече към тези, които свеждат археологическата култура Варна до уникалния късноенеолитен некропол Варна I с неговите богатства. Именно за неговото злато се казва, че било затъмнило погледа и замъглило разума на хората. И това не е случайно, след като броят на златните предмети надхвърля 3000, а общото им тегло 6 кг. Други допълват към представителния некропол и по-ранния – некропол Варна II от времето на средния енеолит, като не забравят да изтъкнат, че точно тук е открито най-старото злато в света. По-вещите разширяват кръга на изследването, включвайки и известните наколни селища от Варненското и Белославското езера, вдъхвайки живот на приказните съкровища от двата некропола. Професионалните археолози обаче са на друго мнение. Археологическа култура Варна по тяхно мнение е далеч по-общо понятие, което включва и наколните селища, и некрополите при Варна, но съвсем не се изчерпва с тях. Затова, говорейки за енеолитната култура Варна и уникалните

некрополи, трябва да сме си отговорили на въпроса какво представлява културата Варна и какви са нейните граници във времето и пространството. И едва тогава да си отговорим, е ли културата Варна цивилизация, или не е. Защото блясъкът на златото може и да заслепява очите и да замъглява разума, но истинските стойности се определят не от металите, а от хората и отговорът на въпроса дали родната ни българска земя е мястото на първата цивилизация, е нещо много по-важно и по-ценно от всичкото злато по земята. А ето и неговата предистория.

Още през 1976 г. известната американска археоложка Мария Гимбутас първа окачествява Варненския некропол като „най-старата цивилизация в Европа”. Няколко години по-късно в Япония е организирана изложба под надслов „Първата цивилизация в Европа и най-старото злато в света”, а главният организатор д-р Кобаяши пръв въвежда формулата за „златната цивилизация”. Това обаче се оказва лебедовата песен на приказката „Цивилизация Варна”, защото наскоро след това под влиянието на Евгений Черних – съветският наместник на българската палеоархеология, думата „цивилизация” е зачеркната и е заместена с измислици от рода на „предцивилизация”, „доцивилизация”, „на прага на цивилизацията”, с високомерното „несъстоятелна цивилизация” и дори се заговаря не за градове, а за „протоградове” и „предградове”. Така науката се сдобил с поредната безсмислица за наша сметка. След като „братската” любов бе сътворила специално „в наша чест” понятието „прабългари”, само и само за да бъдем лишени от истинските си корени, малоценностният комплекс, за който бе говорил Димитър Съслов отново проговори и сега разбрахме, че както дедите ни не са българи, а прабългари, така и че по българските земи цивилизация не би могла да се зароди.

Няма да се занимаваме подробно с тая срамна страна на въпроса. Излишно е да казвам, че с годините след падането на „желязната завеса” нещата постепенно се регулират и все повече наши изследователи се престрашават да говорят за цивилизация. И

разбира се, особено ценно в това отношение е мнението на варненския палеоархеолог Иван Иванов – човекът, отдал целия си трудов и творчески живот на проучването и опазването на Варненския некропол. През 1997 г. той публикува статия със заглавието „Варна и раждането на европейската цивилизация”, а в посмъртно излезлия „Пътеводител. Праистория на Варненския край” той без заобикалки се завръща към първоначалната си теза „... че в района на варненските езера се е зародила първата европейска цивилизация.”(1) Тъй или иначе, до 2000-та година истината все още беше табу, а и днес българските археолози я отбягват.

Особено ценна в това отношение е подкрепата от различни чуждестранни автори. Още през 1987 г. А. Рубер заговаря за „чудото” на българския халколит, сравнявайки го находчиво с цивилизациите на Близкия Изток, като акцентира специално на това, че ги предхожда. През 2003 г. френското списание „Археолог” публикува статията „Раждането на вождовете. Първата класическа цивилизация в Европа”, посветена на Варненското халколитно съкровище. В нея между другото авторът казва: „Европейска цивилизация, която изобретява металургията на златото хиляда години преди Египет и Месопотамия. Една цивилизация в България със сложна социална система, която майсторски обработва медта и глината и въвежда една форма на древна писменост”.(2) И по този начин, изказвайки мнението си относно същността на културата Варна, повдига повторно дискусиите по въпроса.

Подобни изказвания и текстове могат да ни вдъхнат естествена гордост за това, на каква земя живеем. Желязната завеса може вече да я няма, а с нея и менторите на българската история и култура. След като въпросът обаче е бил обект на спекулации от рода на споменатите, най-правилно би било спорът да бъде отнесен за решаване към науката и тя да даде своята безпристрастна и обективна оценка. Защото дори и оставили зад гърба си времето на идеологемите и натрапеното „братство”, въпросът тъй или иначе си остава открит. Прав е И. Иванов, когато дипломатично отбелязва, че дилемата дали е цивилизация културата Варна, или не, зависи единствено от аргументите, т.е. от

критериите, с които различните автори разглеждат понятието цивилизация. Трябва да сме наясно, че самото понятие може да обслужва историята и археологията, но по същността си то има философски характер. А щом боравим с едно философско понятие, то следва да подходим към него от позициите на философията.

Компетентният отговор на въпроса изисква да разгледаме археологическата култура Варна в нейната предистория, като част от големия Балкански енеолитен комплекс, както и връзките ѝ с обществено-историческите процеси в Причерноморския ареал, включително мястото ѝ в системата от енеолитни обекти в района. Само така бихме могли да разберем логиката на еволюционния процес, превърнал културата Варна в първо звено от веригата на световния цивилизационен процес. Затова нека като своеобразно въведение в проблема да се запознаем накратко с проявите на неолитната и енеолитна култури на Балканите.

Известно е, че неолитната епоха се появява на Балканите изведнъж, без предистория и в готов вид. Впечатляващ е контрастът между бедния на археологически обекти и артефакти местен мезолит (9000-6200 г.пр.Хр.) и последващият го неолит. За цялата среднокаменна епоха е известен един-единствен обект на територията на страната – Побитите камъни край Варна. На този фон неолитът (6200-5000 г.пр.Хр.) е истински богат и включва десетки и дори стотици обекти, много от които с характера на селища, строени по план, с прави и пресичащи се под прав ъгъл улици, с правилни жилищни квартали, целите заобиколени от ровове и защитни палисади. Жилищата обикновено са от дървени плетове, измазани с глина, с по една-две, рядко три стаи. Налице са белезите на развити родо-общинни отношения с произвеждаща икономика, независимо от значителния дял на събирателството, лова и риболова. Населението е носител на земеделско-скотовъдна култура, сеят се два вида пшеница, фий, ечемик и бобови култури. Отглеждат се говеда, овце, кози, свине. Кучето и котката са одомашнени. Налице са примитивни дърводобив и дърводелство, като дървото се използва в строителството, за изграждането на защитни съоръжения и

мебели. От края на VII хил.пр.Хр. се появява керамичното производство. Дрехи се шият от кожа и от вълна, тъкана на стан. Водещ в развитието си е районът на Тракия, но постепенно се наблюдава заселване и на север от Стара планина.

Търсейки причините за неолитната революция на Балканите учените забелязват, че началото ѝ удивително съвпада с началото на т.нар. „мини-ледникова“ епоха (6200-5800 г.пр. Хр.) – втората и последна пулсация на отминалата ледникова епоха. Климатолози, биолози, биохимици, глациолози установиха по безспорен начин, че в този период климатичните условия на земята, включително и в Европа се влошават. Дебелината на ледената покривка над Гренландия и други части на Северна Европа нараства, времето се застудява и засушава не само за Европа, но и в Анатолия и в Близкия Изток. Високопланинските езера в Мала Азия губят под формата на изпарения голяма част от водата си, тя се концентрира, става непригодна за консумация, те постепенно се заблътват, а земята се превръща в неплодородна. Влошените климатични условия правят Близкия Изток и Мала Азия неблагоприятни за обитаване. И реакцията не закъснява. А тя ни е известна и представлява едно преповторение на събитията от „Помалкия сребърник“ (10500-9400 г.пр.Хр.) През следващите столетия хората са прогонени от тук, напускат района и той запустява. Същевременно сладководното Черноморско езеро като голям воден басейн, независимо от спада в нивото на водата, успява да запази благоприятния климат около себе си и става притегателен център за хората от Анатолия. Така неолитните култури Чатал Хююк и подобните ѝ в Мала Азия изчезват, а на Източните Балкани се появява културно, уседнало население, носител на земеделско-скотовъдни умения. Смята се, че това са хората внесли неолитните порядки на Балканите и през следващото хилядолетие те стават водещия в развитието си културен център за света.

Приблизително два века след края на мини-ледниковата епоха, някъде около 5600 г.пр.Хр. се става потопа в Черно море, известен ни от Библията като „потопа на Ной“. Авторите на хипотезата смятат, че

миграцията на населението е обезлюдяла близкото крайбрежие, но дори и така, водният катаклизъм не преустановява бурното развитие на региона и до края на хилядолетието именно Източните Балкани стават люлката на металургията. Те изпреварват в развитието си останалия свят и тъкмо поради тази причина каменно-медната епоха тук е толкова продължителна и отчетлива, че археолозите ни я разглеждат като нещо самостоятелно и отделно от неолита и бронзовата епоха. В това отношение те се различават от колегите си от много други страни, които говорят твърде условно за каменно-медната епоха и обикновено я разглеждат заедно с неолита.

Тук, по нашите земи медта става първият метал със стопанско значение и най-старата медна шлака е открита край с. Ябълково, Хасковско, а най-голямото и най-ранно медно находище е намира край Стара Загора. Наскоро след възникването на металургията на медта, пак тук възниква и металургията на златото. Така се появяват и първите занаяти. Характерно за земеделието на нашите земи е наличието на четири сорта пшеница, като отглеждането ѝ доминира над това на ечемика в съотношение 4:1, нещо непознато другаде от страните на древния свят. В скотовъдството са налице данни за селекция на овцата и говедото с появата на по-продуктивни породи. Наблюдава се първата употреба на камъка като строителен материал (Дуранкулак). Начинът на изграждане на селищата прераства в традиция, но наред с плановете застрояване се появяват и нетипични по големината си постройки и селища от типа на това при Караново (с по 100-120 жилища), наричани днес „протоградове“ или „градове в зародиш“ (3). Подобен „протоградски център“ представляват и наколните селища при Варна като по големината си те надминават и най-смелите ни очаквания със своите минимум 350 x 80 м. (4), което ще рече, че площта им е възлизала на около 28-30 дка. В случая с Варненските наколни селища, Караното и Драма се наблюдава и друго явление – около големите селищни центрове възникват и по-малки (5). Общата бройка на енеолитните селища на територията на съвременна България е надхвърляла 1000 и крайното

заключение на Х.Тодорова относно демографската картина е, че „...през V хил.пр.н.е. България спада към най-гъсто заселените райони на древноевропейската ойкумена...“ (6). Известни са и двуетажни постройки (Овчарово, Радинград), а „дворцовата“ сграда в Дуранкулак има плащ цели 166 кв.м.

Наред със „селищата-колоси“ се появяват и първите светилища. Особено място в това отношение заемат т.нар. скално изсечени паметници – най-ранните мегалитни обекти в света. Наблюдава се началото в разлагането на родово-общинния строй. А освен всичко това, специално за селището при Долнослав се приема, че цялото то представлява храм комплекс, непознат по мащабите си на друго място.

Говорейки за протоградовете и за максималната численост от 500-600 души ще ми се да насоча вниманието към древния Овеч, известен с производството на каменна сол още от времето на неолита. През енеолита новата технология е предвиждала загряване на големи съдове, поставени в специални ями, като огънят се е палел между съдовете, на дъното на ямите. Да направим едно елементарно пресмятане. Водата от солните извори се е наливала в глинени съдове с диаметър около 50 см и височина около 70 см. Това означава, че казанът е имал вместимост около 30 литра. Солеността на водата от Провадийските извори е 310 грама на литър (за сравнение трябва да се знае, че солеността на водата в Черно море е едва 16 гр./л.) От казаното следва, че от един казан при едно зареждане се получава повече от 9 кг. сол. Ямите, в които са се загрявали казаните, са били с диаметър около 4-5 м. От това следва, че една яма е събирала около 50 казана, но на практика са били зареждани не повече от 20-25, за да има място за дървата за огъня. Самите ями са заемали площ около 20 дка, което означава, че е имало около 250-300 ями. При това положение не е сложно да се пресметне, че за едно зареждане е отивала над 180 куб.м. вода, което ще рече 180 тона. А получената сол е възлизала над 60 т. Това е елементарното пресмятане. За нас обаче по-важното е колко души са били заети в производството на солта? За да заредят 180 куб.метра вода, да приготвят необходимото

дървено гориво, да изпразнят от казаните 60 т. сол и да я транспортират? Не бих могъл да кажа, колко души точно са били нужни за обслужването на подобен производствен център, но съм наясно, че това не биха могли да са 500-600 човека. А се твърди, че част от хората тук били ангажирани и със земеделие, скотовъдство и дори имали надеждна защита и други дейности (7).

Тези особености в развитието на обществото са характерни за целия Балкански енеолитен комплекс. В по-късните етапи на епохата в качеството на водещ се откроява Причерноморския ареал, а културата Варна бележи крайната и връхна точка на Балканския енеолит. Затова, струва си да се спрем накратко на формирането му.

В епохата на неолита Западното Причерноморие е слабо заселено и това обстоятелство се съгласува добре с хипотезата за Черноморски потоп. Най-ранното неолитно население тук е представено от културата Цонево, развила се на територията на старопланинските полета по поречието на р. Камчия в началото на VI хил. пр. Хр. Нейни наследници са средно и къснонеолитните култури Усое I и II (Протосава) и ранноенеолитната култура Сава. Характерна особеност за целия този преходен период е миграцията на население от Тракия към района, както и към Североизточна България, изобщо. Най-интересното за нас е, че културата Сава обхваща обекти не само от Източна Стара планина, а от цяла Източна България, от двете страни на Балкана по цялата Приморска зона. Така например елементи от първата ѝ фаза се откриват в селищните могили Сава (Варненско), Салманото (Шуменско), Поляница (Търговишко), Каблешково, Ябълково и Търнак (Бургаско), но и Шабла I и II (Добричко). Фази II и III са представени във Варненско – селищни могили Сава, Цонево и Голямо Делчево (втори жилищен хоризонт), в Бургаско - Каблешково и Ахтопол, както и в Каварна – Добричко. Фаза IV на културата Сава, известна и като „фаза Варна” е вече от времето на средния енеолит и се среща в селищните могили Голямо Делчево, Сава, Цонево, Търнак, Шабла I и II и Дуранкулак, т.е. отново по цялото ни Черноморско крайбрежие.

Успоредно с развитието на споменатите взаимосвързани култури по българското Причерноморие в района на Добруджа в епохата на късния неолит се появява културата Хаманджия – най-източното явление на Долнодунавските къснонеолитни култури. Първите ѝ две фази – Блатница (с. Дуранкулак) и северно от р. Дунав – Головица, Черна вода, Кранулево (Мунтения) спадат към късния неолит. Фаза III – Шабла и Чемурия де Жос – към ранния енеолит, а фаза IV – Текиргьол, Дуранкулак (Големия остров) са към средния енеолит. Най-важното за нас в случая са наблюдаваните процеси на „етнокултурна интеграция, които се наблюдават в рамките на средния енеолит между културата Сава, Хаманджия, Поляница, Боян – Спанцов и Прикукутени III (начални етапи). Те водят до образуването в Причерноморието на един хетерогенен културен облик, за който наименованието „фаза Варна” на средния енеолит е твърде подходящо, тъй като той подготвя формирането на културата Варна.”. Но особено подчертано е значението на културата Хаманджия, което дава основание на Х. Тодорова да приеме, че културата Хаманджия прераства в културата Варна.

През I фаза на късния енеолит споменатата хетерогенна култура се разделя на две части, като източната, по крайбрежието с морето полага основите на културата Варна, а западната – обърната към вътрешността на страната се обособява в културата Коджадермен – Гумелница – Караново VI. През II фаза на късния енеолит, бързо развиващата се морска търговия с метали подхранва началото на нов консолидационен процес на територията на културата Варна. „Най-изкристиализиран вид тази фаза има в свързаните с морето обекти – в наколните селища във Варненските езера и принадлежащите им некрополи, в селището на Големия остров при Дуранкулак и неговия некропол, в Каблешково, Българово и др. В тези обекти се проследява едно изключително високо равнище на обществено-икономическо развитие, докато в селищата от заземието на морето: Голямо Делчево, Сава, Комунари, Цонево, Ябълчево и др. личи значително огрубяване на културата, консерватизъм и недиференцираност на обществените

отношения... В своето развитие вътрешността на страната никога не достига до онова високо обществено-икономическо ниво, което е характерно за културата Варна”.

Тези обобщения на проникновената ни палеоархеоложка Хенриета Тодорова дават ярна и точна представа за времето, мястото и динамиката във възникването на културата Варна. Като нейни характерни особености тя изтъква: 1) работената на грънчарско колело фина, тънкостенна керамика; 2) селищата и архитектурата им – първите каменни основи и цокли с дебели глинени стени на жилищата и представителни постройки (Дуранкулак); 3) ”концентрацията на огромни за времето си маси население” при наколните селища във Варненските езера и високата им специализация, изключителни технологии в металургията на медта и златото; 4) биритуални некрополи със значителни количествени натрупвания на медни и златни изделия; 5) социална диференциация на населението. И това ѝ дава основанието да заключи: „Изброените особености на културата Варна характеризират Причерноморския ареал като най-напредналия, високо развит район в Европа през V хил.пр. н.е.” (8).

Дотук разгледахме накратко появата по земите ни на културно земеделско и скотовъдно население от Анатолия, положило началото на Балканския неолит, възникването на металургията и съзряването на уникалния Балкански енеолитен комплекс, миграционните процеси от Тракия северно отвъд Стара планина и развитието на общество през каменно-медната епоха в североизточните български земи и Причерноморието до появата на културата Варна. Така разбрахме, че именно тя представлява най-високият връх в развитието на енеолитното балканско общество, че просъществува през последните две, три или четири столетия от V хил.пр.Хр. и че заема голямата част от крайморската територия на съвременна България от двете страни на Балкана, като не се ограничава единствено с наколните селища и двата Варненски некропола. Те обаче са най-интересните, представителни и отличаващи се по своето богатство и разнообразие от всичко друго

обекти. Това ги прави уникални и затова изискват особено внимание.

В този смисъл следва да подчертаем, че енеолитната селищна система Варна принадлежи към културата Варна, но е нещо ново и стоящо отделно и на по-високо ниво от самата култура Варна. Тя, както някои се изразяват представлява истински феномен и не са малко изследователите, говорещи за „феномена Варна”. Защото, колкото и да сравняваме некрополите Варна I и II със синхронните им некрополи при Големия остров край Дуранкулак и Девня, също принадлежащи към културата Варна, то уникални и истински богати са само първите. Вече казахме, че златото в некропола Варна I няма втори подобен аналог от епохата на енеолита и както отбелязва изтъкнатият археолог И.Иванов: „Количеството злато намерено във Варненския некропол надвишава по брой и тегло всичкото праисторическо злато от същата епоха, намерено по света взето заедно (с. 25). Но следва да допълним, че по подобен начин стоят нещата и с откритата тук мед. Посочих, че общо в некропола са открити повече от 160 медни предмети – предимно сечива, но е добре да се знае, че само медните предмети от гроб № 43 по своята маса надвишават общото тегло на всички медни предмети от 1204-те гроба на некропола при Дуранкулак. Феноменални обаче се оказват не само количествата метал, открити сред гробния инвентар, но и неговото типологично разнообразие. И за да илюстрираме това разнообразие достатъчно е да спомена, че досега са открити 38 различни типа златни изделия” (9).

Казахме, че археолозите разкриха край Варна два некропола: Варна I от късния и Варна II – от средния енеолит. Именно във втория бе открито и най-старото злато в света под формата на златни мъниста, заедно с още близо 1000 предмета, извадени от единствения запазен и проучен гроб. Обобщавайки данните от проведените между 1972 и 1991 г. проучвателни работи в некропола Варна I можем съвсем накратко да ги представим така: Проучени гробове – 308 и неизвестен броя непроучени като се предполага, че 30% от площта все още предстои да бъде изследвана. Погребалният

инвентар може да се систематизира в зависимост от материала на намерените предмети или от предназначението и функциите им. Съгласно първия критерий намерените предмети биват направени от злато, мед, кремък, камък, кост, глина, черупки от мекотели.

Златните предмети са повече от 3000 на брой и надхвърлят по тегла 6 кг. Като видове биват: гривни, нагръдници, жезъл или обковки от жезли и лъкове, наконечници, диадеми, халки, огърлици, обеци, амулети, мъниста, ленти, зооморфни фигурки на бикчета, апликации, гвоздеи и габъри, златни предмети с неясно предназначение. Съгласно функциите си златните предмети могат да се разглеждат като предмети на властта и високия социален статус (жезли и обковки на жезли, диадеми, особено масивни и представителни гривни с тегло над 150-200 гр., гердан от мъниста близо 500 гр.), предмети на война (обковки от лък, наконечници от копия), предмети на престижа (халки, обици, огърлици, златни гвоздеи и габъри), предмети с култов характер (амулети, фигурки на бикчета, пластини предназначени за очи, уста, златен фалос, апликации), предмети с неясно предназначение, за които може да се предполага, че са носители на научни знания (златни пластини, сфероиди) и др.

Медните предмети са повече от 160 на брой и обикновено по масивни: брадви, брадви-жезли, брадви-чукове, брадва-клевец, тесли, клинове, длета и по фини: шила, игли, върхове на копия. Всички те биха могли да се подразделят като предмети на властта, оръдия на труда: сечива, предмети за шев и части от оръжия. Изделията от кремък (нас 230) са оръдия на труда, бита и лова, но специално за продълговатите, стигащи до 20-40 см кремъчни пластини е изказано предположението, че имат престижен характер. Каменните предмети: брадви-чукове и тесли са оръдия на труда; мраморните съдове (близо 230) са най-вероятно предмети на бита; мънистата от кварц, халцедон и каолин носят качествата на бижута. Черупките от миди спондилус (около 1100) и денталиум (над 12000) - обработени или необработени - вероятно представляват предмети на престижа, но има мнения, че това

може да са най-старите до монетни форми в Европа. Предмети от животински произход – еленова брадва, копачка, костен прешлен за вретено, костни идоли, мъниста от зъби и пр. показват разностранната им употреба в бита и духовния живот на енеолитния човек.

Това са систематизираните по вид материал и функционално предназначение археологически артефакти от Варненския некропол. Не по-малко интересно е обаче научното им интерпретиране. Така например интересно е да се проследи разпределението на погребалния инвентар, което се оказва крайно разнообразно и в зависимост от възраст, пол и „професия”.

Както казах в началото археологическата култура Варна включва наред с некропола Варна I и известните ни Варненски наколни селища. Независимо от закъснелите, непълни, до голяма степен компрометирани и незавършени проучвания на уникалните наколни селища, осем от досега проучените тринадесет селища са от времето на късния енеолит. Намерените артефакти: керамика, животински кости и предмети от камък, кремък, рог и кост позволяват датирането на селищата и налагат извода, че те са издигнати и заселени по едно и също време – все през късния енеолит. Техните размери и разположението им на разстояние само от 18 км дават основание на Х.Тодорова да заключи, че те „показват концентрация на огромни за времето си маси население в района на езерата и висока специализация в упражняваните занаяти, в т.ч. – златарство и металургия.”(10). Обръщайки внимание на броя и разположението на селищата и на извлечените от дъното артефакти варненският археолог И.Иванов ги определя като показателни и значими по брой, говори за „струпване на маси от хора и селища в малък район” и дава оценката си: „Откритите досега селища представляват истински комплекс, непознат другаде”. И търсейки причините за възникването му той стига до извода, че подобно струпване може да се обясни като следствие от настъпилата в икономиката промяна. Намерените метални шлаки и полуобработени медни предмети в едно от наколните селища той приема за пряко свидетелство, че по своето съществу-

комплексът наколни селища представлява своеобразен металургичен център. Косвени свидетелства в подкрепа на това мнение са богатите находки от масивни медни предмети, изискващи значителни количества мед, намерени във Варненския некропол: брадви, брадви-чукове и брадви-жезли, медни тесли, длета, клинове, шила и игли – общо повече от 160 на брой. Само на няколко километра северно от основната група селища (при Езерово, Арсенала и Страшимирово) при изворите на р.Батова са открити следи от топене на мед и различни медни сечива. Своеобразен аргумент за това, че наколните селища са изпълнявали ролята на металургичен център представляват някои форми на технологична обработка на медта характерни за местното производство, открити във Варненския некропол. А откриването им не само тук, но и по бреговете на някои близки, но и далечни реки като голямото находище при Кърбуна, Украйна (443 медни сечива), по бреговете на р.Днестър, и на Волга – при гр.Саратов, както и при Велке Рашковце в Словения (сходство по формата на медните сечива и на златни антропоморфни амулети) свидетелства както за развития воден транспорт и търговията по вода, така и за мащабите на медо и златопроизводството във Варненския металургичен център(11).

И така, наколните селища край Варна и намерените около тях и в региона свидетелства представят областта като един от най-големите металургични центрове на Балканите през древността. Тук производството на медни сечива и предмети придобива истински стопански мащаби, но освен това пак тук са открити най-ранните златни изделия, дело на човека още през средния енеолит (12). Няма да се занимаваме подробно с керамичното производство, но някои от местните керамични съдове са така прецизно направени, че повдигат въпроса за работата им на керамично колело, факт, експериментално доказан (13). Следователно варненският регион за времето си е представлявал крупен производствен, а не само металургичен център.

В по-общ план обаче към казаното следва да допълним и близките енеолитни селища. Най-голям интерес може би

представляват четирите селища от района на курорта „Св. Константин и Елена”, трите от които – на самата крайбрежна зона. Можем само да съжаляваме, че урбанизацията на Варна е унищожила всякакви евентуални следи от подобни находки в крайбрежната ивица между курорта и езерото, но и намереното съвсем не е малко. Във всеки случай общото разглеждане на всички късноенеолитни селища край Варна би могло да представи значително по-пълна картина на епохата в региона. Още по-пълна би била картината, ако бъдат разгледани и късноенеолитните обекти от цялата крайбрежна зона на българското Черноморие, заедно с всички синхронни обекти, влизали в културата Варна. На север такива обекти има в Балчик, Каварна (върху платото на нос Чиракмен), местността Яйлата до с.Камен бряг и при с.Дуранкулак (на Големия остров – селището и некропола). Не бива да забравяме и селището и некропола при Девня, които също са влизали в културата Варна. На юг от Балкана подобни селища са открити край Бургас и наколните селища при Атанасовското езеро. Най-вероятно селище и медодобивен център са съществували и още по южно, по странджанското крайбрежие, след като Варненския медодобивен център е ползвал за дейността си мед, добивана най-вече от Странджа.

Нов поглед в това отношение внесе преди година проф. Васил Николов с проучванията си върху древното селище при Провадия. Оказва се, че славата на Провадия като солодобивен център е по-стара от всичките ни очаквания, кажи-речи от времето на Потопа. За пръв път сол тук започва да се добива около 5400 г.пр.Хр., т.е. още през неолита, когато край солените извори се заселили групи преселници дошли от Тракия. Това били хора запознати със земеделието, животновъдството и уседналия начин на живот – носители на археологическата култура Караново III-IV. Те издигнали представително селище с мощна отбранителна система, в което се откриват останките на една от редките двуетажни къщи от епохата на неолита. Още със заселването си започнали да добиват домашна сол – първата стратегическа суровина на човечеството. Първоначално технологията им

била твърде примитивна обаче през халколита тя била усъвършенствана. Сега производителността била наистина „промишлена” и било въпрос на организация транспортирането на получената сол не само на територията на Балканите, но според В.Николов тя е достигала до Анатолия, откъдето било внасяно част от златото, открито във Варненския некропол и до Егейския свят с характерните му миди Денталиус и Спондилус. И пак тя е била разменната монета срещу медния полуфабрикат, обработван във Варненския медодобивен център, внасян от рудниците „Мечи кладенец” Старозагорско и най-вече от района на Странджа – 55% от медта.

Готварската сол била пренасяна по плавателната тогава Провадийска река, минавала през днешните Синдел и Разделна и достигала до Белославското езеро, а с това и металургичния комплекс при Варненските наколни селища. Може да се допусне, че някаква роля във водния транспорт е играла и р.Девня – някогашен приток на Провадийска река, минавала покрай с.Суворово и с.Река Девня – други две енеолитни селища, свързани с културата Варна. А освен всичко друго, тя като че ли хвърля известна светлина върху произхода на скалните гробници при Яйлата и Провадия, ако и археолозите ни да ги датират през желязната епоха.

Трябва да признаем, че хипотезата на проф. В.Николов изглежда твърде правдоподобна и освен всичко друго ни предлага правдоподобно обяснение за възникването и бурното развитие на Североизточна България, Причерноморската зона и културата Варна.

Дотук проследихме развитието на енеолитната култура на Балканите и разкрихме единния исторически процес в еволюцията на обществото. Изяснихме, че първата стъпка в този процес заема заселването на културно земеделско-скотовъдно население, положило ускореното развитие на местния неолит. В частност проследихме проникването на част от това население в Североизточна България, станало вероятно по долините на реките Тунджа и Камчия. Второто звено в изучаваната верига играе възникването на металургията и формирането на Балканския енеолитен

комплекс, неправилно определян като Балкано-Карпатска металургична провинция. Третото звено заема обособеният се като самостоятелен и водещ културен феномен през средния енеолит Причерноморската зона – продукт от смесването на културите Сава, Хаманджия, Поляница, по нашите земи и на културите Боян и Прекукутени, в Румъния. Четвъртата по реда си стъпка в еволюционното развитие представлява културата Варна, възникнала през II фаза на късния енеолит на територията на западното Черноморско крайбрежие, след разпадането на Причерноморската зона на източна и западна части. И едва след като е изминат целия този хилядолетен път, в качеството на поредна и последна стъпка по него, наблюдаваме „феномена Варна” – локална структура на територията на някогашния морски залив в района на днешна Варна, включващ Варненските наколни селища и некропола Варна I. Именно за последния този уникален културен феномен е спорът доколко при него обществото достига в развитието си степенята „цивилизация” и дали може да се говори за „цивилизация Варна”.

Това са отделните последователни стъпала от стълбата, която обществото и в частност балканското енеолитно общество изминава по времето на каменно-медната епоха в развитието си. А нашият конкретен въпрос се свежда до това, дали последното и най-високо стъпало, нека и ние го наречем условно „феноменът Варна” достига нивото, наречено „цивилизация”, или все още не го достига, както твърди това Е.Черних. По-горе посочих находчивата забележка на Иван Иванов, че проблемът е не археоложки, а философски. Жалкото е, че философите също не са единни при формулирането на понятието „цивилизация” и е налице истински разнобой при избора на основен критерий. Ние, от своя страна, тръгнахме към решаването на конкретния проблем с „цивилизация Варна”, съвсем нямаме за цел тепърва да навлизаме в безконечните философски дискусии. Знаем обаче, че става въпрос за сложно многомерно понятие и поради това приемаме, че дефинирането му е възможно не с един основен критерий, както се опитват да правят това немалко изследователи, а с набор от критерии. И поради тази причина ще

прибегнем към подхода на Р.Брейдууд, който разглежда понятието „цивилизация“ посредством осем критерия: 1/ефикасно производство на храни; 2/обществени проекти и производства; 3/социални класи и йерархии; 4/урбанизация; 5/организирана държава; 6/закони, включително и ново чувство за морален ред; 7/грамотност; 8/монументалност в изкуството(14). Това са критериите, чието наличие Р.Брейдууд приема за задължително, за да обсъждаме наличието или отсъствието на цивилизация. Няма да се спираме на това, че различни други автори предлагат един или друг от изброените критерии като основно изискване относно цивилизоваността на едно общество. За нас е важно, че повечето от тях, под една или друга форма присъстват в системата критерии на Р.Брейдууд. И ние ще трябва да разгледаме археологическа култура Варна през призмата на всеки един от тях.

Първият критерий – ефикасното изхранване на населението намирам за решен и не смятам да обсъждаме, след като сме се запознали с въпроса. Като критерий той е покрит още в рамките на Балканския енеолитен комплекс благодарение на неговото културно земеделско-скотовъдно население, привикнало още от времето на неолита към уседнал начин на живот. Спряхме се на отглеждането на четири сорта пшеница, зърнени и бобови култури, на говеда, овце, кози и свине и дори бихме допълнили изготвянето на различни тестени изделия, както и облагородяването на лозата. Ето защо намирам критерият за покрит и повече няма да го обсъждам.

По подобен начин стои положението и с втория критерий на Р.Брейдууд – наличието на обществени проекти и производства. Типичен за каменно-медната епоха е добивът на първия метал – медта, станало точно по нашите земи и в по-широк план, на територията на Балканите. И точно в тая светлина се откроява селищната система при днешна Варна – мащабен металургичен център за добиването и обработката на мед в края на халколита. Но също и за добив и обработката на злато. Да не забавяме, че тук бе открито първото и най-ранно злато на света, а Варненският некропол няма равен на себе си по количеството намерено в него злато. Но освен развит металургичен център

Варненската селищна система изпъква и с керамичното си производство, а може би и с първото гърнчарско колело, използвано тук. Т.е. в светлината на казаното халколитният център при днешна Варна е мощен производствен център, макар да не е единственият. Нека припомним и мащабното солодобивно производство в Провадийско. А към всичко това да допълним и развития воден транспорт и търговските връзки с по близкото и по далечното черноморско крайбрежие (Добруджа, Бесарабия, Словения, Украйна, Анатолия,), прилежащите му реки (Дунав, Днестър, Волга) и Егейския свят. Да не говорим за оживените морски връзки с рудодобивния център по Странджанското крайбрежие, откъдето е внасяна по-голямата част от обработваната при Варна мед. Или ако обобщим, селищната система при Варна е мощен производителен, но и търговски и транспортен център, а наред с това, богатият гробен инвентар свидетелства, че е и административен, и духовен център. Т.е. налице са производства и обществените проекти.

Накратко се спряхме на съдържанието на гробния инвентар и само загатнахме за неговото неравномерно разпределение по гробове, споменавайки, че гробове №№ 4 и 43 съдържат повече от половината количество злато. Безпристрастният анализ показва, че от общо 308 проучени гроба, златни предмети са открити в 62, т.е. в приблизително 1/5 от гробовете, но по подобен начин стоят нещата не само със златото. Медни сечива и оръжия има в 78 гроба, кремъчните сечива и предмети - в 140, в 76 гроба са открити изделия от кост и рог, в 58 – каменни. Глинените съдове са повече от 650 и не са открити единствено в 11 гроба. Най-многобройни са черупките и изделията от черупки на мидите Спондилус и Денталиум, които се намират в повече от половината гробове. От всичките 308 само в 5 гроба не е открит никакъв гробен инвентар.

Казаното илюстрира нагледно настъпилата имуществена и социална диференциация на обществото. Безимуществени може и да са единици, и в почти всички гробове могат да се откриват глинени съдове с храна за задгробния живот на покойниците, но накити и предмети на престижа, както и атрибути на властта не се

откриват във всеки гроб. Обществото е разслоено. Има земеделци и скотовъди, ангажирани с изхранването на населението. Има рудокопачи, металурзи, ковачи, леяри, златари. Има майстори грънчари и фини керамици. Има дърводелци, корабостроители и моряци. Има търговци. Но заедно с тях има и жреци, водачи на духовния живот. А накрая има и светска власт и управленска върхушка, начело с вожд или владетел. Наличието на оръжие в богатите гробове някои автори обясняват с пряката връзка между власт и военно командване. Всички тези дейности са свързани с различни прослойки, но обществото като цяло е разполагало с вътрешна организация, която му е осигурявала функционирането като един жив организъм. Затова аз не виждам причината това общество да не е класово, а ако не е според терминологията на дядо Маркс, то не обществото е отговорно за това, а този, който не е предвидел и тази възможност. Съгласен съм, че това общество не познава робовладелската институция, но същата е непозната и за империята на Атила. Нима тя не е разполагала с централизирана власт или пък и самата нея ще я отречем? Непозната е и в българските държави на везликите канове Кубрат и Аспарух. Нека последователите на дядо Маркса сами да се оправят. За нас по-важното е, че балканското енеолитно общество познава разделението на труда и дори самото то е основа за второто разделение на труда. Транспорта и търговията създават нови възможности и много нови връзки с близки и далечни земи, нуждата от координация, от светска власт и от духовен живот, който да свързва земното с небесното, тленното с вечното, живота със смъртта. Така на небето се появяват първите богове и богини, а на земята царе и жреци. Или в терминологията на Р.Брейдууд не липсват нито обществени прослойки, нито йерархии.

Поредният критерий и урбанизацията. По-точното появяване на града и на гражданското общество, което наред с всички останали структури притежава и прослойка освободени от производителен труд граждани, която разполага с време за духовни и интелектуални занимания.

Споменахме, че моделът, по който се изграждат селищата е традиционен,

възникнал още по времето на неолита. Проблемът е в това, че по размерите си селищата са малки, с по 10-15-20 къщички, общо за стотина души. Т.е. селищата са били с толкова малка численост, че всеки жител е имал трудови ангажименти и е нямало свободни за интелектуална дейност. По подобен начин стоят нещата и с т.нар. „селищата гиганти“ при Караново, Берекетската могила и Драма. Съвсем друга е обаче картината със селищното система Варна. Оказва се, че наколните селища са имали размери не по-малки от 350 на 80 м., което ще рече, че площта им е възлизала не на 1,5-2, а на цели 28-30 дка. Това означава, че ако едно обикновено селище е било обитавано от стотина души, то наколното е можело да подслони повече от 1500 човека. Всичко това се отнася за едно наколно селище. Те обаче са били осем, колкото са известните, защото освен тях се знаят поне още 3-4 непроучени досега селища. Но и без да спекулираме с това, видно е, че обитателите на комплекса наколни селища при Варна би следвало да са повече от 10000 души. А това вече си е население за град по всички съвременни стандарти, дори и на най-претенциозните автори. Вярно е, че досега никой не си е правил труда да пресметне тази численост и да ѝ даде някакъв количествен израз, но тъй или иначе изследователите ни са единодушни в оценките си. Споменах, че И.Иванов говори за „значителна концентрация на население“ на наколните селища. По-горе вече писах за оценката на Х.Тодорова за „концентрация на огромни за времето си маси население в района“, но не по-малко категоричен в заключението си е и В.Славчев, че „Друга такава концентрация на население по това време на Балканския полуостров не е известна.“. Нещо повече, както обръща внимание Х.Тодорова, това население е с висока специализация. Ето защо, аз не виждам причината, поради която селищното система при Варна да не може да е град. След като всички единодушно признават невиджаната дотогава концентрация на високо специализирано население. След като част от това население се занимава с металургия и познава тайните знания на огъня и металите. Друга част са моряци и са се занимавали с корабоплаване, за което са

необходими значителни астрономически и навигационни познания. А това са все интелектуални дейности. Щом обаче е имало интелектуални дейности, то естествено е имало и хора, занимаващи се с тях. И ако такива хора са индикатор за градско общество, то Варненските наколни селища би следвало да се разглеждат като град.

С това надявам се, да съм защитил и четвъртия критерий на Р.Брейдууд и поглеждайки към следващия, ще се постарая да дам и на него положителен отговор, колкото и въпросът с държавата да изглежда непреодолим. Наистина тук липсват писмени свидетелства, но това съвсем не е основание да бягаме от въпроса нито пък да го приемаме за предрешен. Защото знаем със сигурност, че обществото, обитавало селищната система при наколните селища в древния залив край днешна Варна е познавало властта и е разполагало със свои владетели. Логично би било да допуснем, че това е била структура близка до модела на т.нар. „град-държава”. Свидетелства за това липсват. Впечатляваща е обаче нещо друго - общата морската връзка между обектите, принадлежали на културата Варна. На север такива обекти са четирите селища при курорта „Св. св. Константин и Елена”, селищата край Балчик, Каварна, Яйлата и Дуранкулак. Южно синхронни обекти са тези при Бургас, наколното селище при Атанасовското езеро, рудодобивният център по Странджанското крайбрежие. Налице са и свидетелства, че най-развит транспорт в епохата на енеолита е бил морският и това е позволявало между морските обекти много по-оживени делови контакти, отколкото между тези от вътрешността. Това намира потвърждение и от откритите находки на произведения във варненския металургичен център медни изделия в места, достъпни за водния транспорт: Карбунското съкровище в Украйна и отделни експонати по долините на Дунав, Днестър и Волга, както и от вноса на миди от средиземноморието. Особено значение отдаваме на неизвестния рудодобивен център в полите на Странджа, осигурявал 55% от медната суровина за металургичния център във Варненската селищна система. Всичко това свидетелства за изключителната роля на морската търговия и корабоплаването.

Именно излизът на море се оказва общата характеристика между обектите от културата Варна. Това се потвърждава и от географското разпространение на нейните граници, заели една сравнително тясна, 30 километрова крайбрежна ивица като се започне северно от околностите на съвременна Констанца и се стигне на юг до българо-турската граница.

А сега да обобщим. Налице е територия с определени граници и приблизителна площ от 7000-8000 кв.км. Населението в тази територия поддържа тесни делови и културни връзки и създава впечатлението за единен обществен живот. То е носител на високоразвитата за времето си култура Варна, а самата селищна система при днешна Варна се намира някъде приблизително в средата на споменатата територия. Тя се определя като развит и водещ производствен, транспортен, търговски, духовен и административен център. Това с, което се отличава некрополът Варна I е неговото изключително богатство и разнообразие, които нямат аналог за времето си, включително и сред синхронните му некрополи при Дуранкулак и Девня. А вътре гробният инвентар убедително свидетелства не само за наличието на силно диференцирано и разслоено имуществено и социално общество, но и за наличието на управление в това число и цял комплекс атрибути на властта, присъщи по-късно на монархическата институция.

И така, културата Варна представлява значителна по размер, но ограничена територия със силно развито, структурирано, обединено и функциониращо като един организъм общество. То пък от своя страна има за център селищната система при някогашния Варненски залив, отличаваща се по своите мащаби, икономическа активност и наличието на управленски апарат. Ето защо възникват следните два въпроса. Не наподобява ли по своя вид и функции културата Варна модела на държавния организъм? И не свидетелства ли феноменът Варна, че точно селищната система тук играе ролята на столичен център на тази държава? Добре съзнавам, че това е само една хипотеза, но тя изисква своето внимателно и отговорно обсъждане. Независимо от неизвестният

засега отговор на повдигнатия въпрос, наблюдаваното явление с културата Варна и феномена Варна позволяват да се обсъжда наличието на халколитна държава именно тук. Ето, че сме на път да преодолеем поредното препятствие в системата критерии на Р.Брейдууд по пътя ни към доказателството за първата цивилизация в света – цивилизация Варна.

Въпросът с наличието на закони е сложен, доколкото не очакваме да открием някъде писан наръчник с правила, регулиращи отношенията между членовете на обществото. Данните от некрополите обаче предлагат сигурни свидетелства, че обществото е разполагало с правила и е ползвало редица норми в отношението си към своите мъртъвци. Така например позата и ориентацията на трупа в гроба са били строго определени, както и вида и начина на подредба на гробния инвентар, дълбочината на гроба и предприеманите с трупа на покойника действия след неговата смърт – натрошаване на костите, постсмъртна трепанация на черепа и др. И отчитайки целия този ред, спазван към задгробния живот на покойниците си, трудно е да отхвърлим с лека ръка мисълта, че подобен ред е царял и в отношенията между живите хора. Косвено свидетелство за това съзираме в архитектурния модел на селищната планировка и застрояване, придобили с времето характера на традиция. Още поубедителни са в случая свидетелствата за съзидателния и мирен начин на живот, господствал в енеолитното общество на културата Варна. Ето защо, независимо от обстоятелството, че писмени данни за правила и закони липсват и едва ли някога ще бъдат намерени, а и едва ли ги е имало в писмен вид, общественият живот е бил регулиран ефективно от устни правила и норми. При това са гарантирали живота в условия без вътрешно насилие и принуда, без войни и робовладелство. Можем само да гадаем, това ли е то Златния век на Хезиод.

Така достигаме до критерия писменост. Известно е, че първите писмени знаци се появяват тъкмо в условията на балканския халколит. Днес някои авторитети могат да премълчават, но никой не смее да отрече наличието на линейно-геометрични писмени

знаци върху плочките от Караново, Търтъррия, Градешница и Челарево, дело на енеолитния балканец. Родните ни учени и днес се боят да говорят за писменост. Това обаче не пречи на един Лорънс Гарднър, коментирайки плочката от Търтъррия, да я определи като „писмото на феите”(16). По-горе споменах за статията „Раждането на вождовете. Първата класическа цивилизация в Европа”, отпечатана в декемврийската книжка на френското списание „Археолог” (2003 г.) Авторът, без никакво колебание отбелязва дословно: „...Една цивилизация в България със сложна социална система, която майсторски обработва медта и глината и въвежда една форма на древна писменост”. Древните балкански корени на писмеността на убягват от погледа и на британските автори К.Найт и Р.Ломас, които споделят: „Открихме доказателства в подкрепа на идеята, че шумерите и мегалитните народи на Европа може да са повлияни от по-ранен единен източник на символно писмо. Плочката от Градешница, намерена във Врачанско, България, също показва далечна прилика между мегалитните надписи и еламските символи. Възрастта ѝ е определена между 6000 и 7000 години. Един печат на 5500 години, намерен в Караново, Новоагорско, България, е гравирен със знаци, подобни както на мегалитните символи, така и на шумерското писмо.”(17). Както се вижда, чуждестранните автори не се притесняват от малкия брой писмени артефакти, за да говорят за писменост. На по-консервативно настроените им български колеги аз бих препоръчал да се вгледат малко по-внимателно в „шарките” на стотиците керамични съдове от времето на халколита с изрисувани върху дъната и по телата им писмени знаци. И дано лингвистите сполучат с разчитането им. Във всеки случай днес никой не смее да отрече балканските корени на първата писменост. И точно поради това, няма защо да се правим, че не сме чували нищо по въпроса и да мълчим, когато обсъждаме, разполагало ли е населението на културата Варна с писменост. Засега учените със сигурност не са я установили. Препоръчвам им да насочат вниманието си към „варненската” керамика. Тогава може и да я открият.

Последният критерий на Р.Брейдууд е наличието на монументалност в изкуството. Ние няма подробно да се занимаваме с халколитното изкуство, но няма как да не отбележим, че първите скално изсечени паметници по българските земи, а може би и по света, датират тъкмо от времето на халколита. От това време са и най-древният белокаменен Перперикон, и величественият Белинташ, изправил гордо снага в близост до загадъчния Долнослав – скални монументи надживели хилядолетията до днес. Не помалко представителни и величествени са и самите наколни селища и като замисъл, и като мащаби, и като техническо решение, чиито части от дървените им снаги могат да бъдат видени и понастоящем в археологическия музей във Варна. Но монументалност може да се открие и в една значителна част от древните златни изделия от Варненския некропол, достатъчно е човек да види скелета от гроб № 43 с окичените по него златни аксесоари.

И така, анализът на многобройните археологически артефакти свидетелства, че в случая с културата Варна и на първо място с феномена Варна, т.е. със селищната система при Варненските езера, са налице и осемте критерия на Р.Брейдууд. Това означава само едно. Тук става дума за цивилизация. Затова формулировката „цивилизация Варна” не е нещо измислено и без съдържание. Това е началото на всички начала. Началото на цивилизацията в света.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Иванов. И., Варна и раждането на европейската цивилизация. – В: Варненски некропол, С., 1997, с.17; Иванов. И., Пътеводител. Праистория на Варненския край, Варна, 2001, с.25.
2. Минчев. А., България – наследница на най-древната европейска цивилизация. Знаци, 2004, № 1, с.100-102.
3. Тодорова. Х., Праисторическа България, С., 1979, с.22, 30-31, 56; Тодорова Х., Каменно-медната епоха в България, С., 1986, с.134, 142, 144-151, 158-159, 160-163, 167-179, 207-212.

4. Славчев. В. – В: Варна – праисторически център на металообработката, Варна, 2010, с.28.

5. Аврамова. А., Мит, ритуал и злато на една „несъстояла се цивилизация”. – В: Варненски некропол, С., 1997, с.6.

6. Тодорова. Х., Каменно-медната ... , с.180-181.

7. Станева Н., Когато солта беше поскъпа от златото. – В: сп. Осем, бр.2, 2009, с. 88-93.

8. Тодорова. Х., Каменно-медната ... , с. 33, 119-121.

9. Славчев. В. – В: Варна ... , с.24-25.

10. Тодорова. Х., Каменно-медната ... , с.121.

11. Иванов. И., Варна и раждането ... , с. 18-19.

12. Иванов. И., Пътеводител ... , с. 14.

13. Тодорова. Х., Каменно-медната ... , с. 161.

14. Тойнби. А., Употреба на термините общество, култура, цивилизация. – В: Идеи в културологията, С., 1993, с. 848.

15. Славчев. В. – В: Варна ... , с.28.

16. Гарднър. Л., Царството на Властелините на пръстена, С., 2001, с.89-94.

17. Найт. К., Р.Ломас, Машината на Уриел, С., 2006, с.195.

За контакти:

д-р Светлозар Попов
e-mail: sv_popov@abv.bg
тел: 052-62 72 45